

AMEA

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq, 2019, № 1

Daxil olma: 20.02.2019

Qəbul olma: 29.03.2019

Səhifə: 150-153

ISSN: 2663-4414

UOT: 821(=512.1)

Sənubər Səmədova*

HÜSEYN CAVID İRSİNİN TÜRKÜSTANDA ÖYRƏNİLMƏSİ TARİXİNDƏN

Açar sözlər: Hüseyn Cavid, özbək ədəbiyyatı, ədəbi əlaqələr, Əmir Teymur, dramaturgiya, teatr

Key words: Huseyn Javid, Uzbek literature, literary relations, Amir Teymur, dramaturgy, theater

Ключевые слова: Гусейн Джавид, узбекская литература, литературные связи, эмир Теймур, драматургия, театр

Sovet dövründə, milli mənəviyyatların birbaşa ifadəsi üçün ideoloji çəpər çəkildiyi bir vaxtda neçə minillik tarixi olan milli məfkurə az-çox yalnız bədii ədəbiyyatın üföqlərində öz əksini tapa bilirdi. Gələcək nəsillərə çatdırılmaq üçün öz tarixi missiyasını təmin etmək məqsədilə zamanın dahiləri bədii ədəbiyyata və ilk növbədə milli dramaturgiyaya müraciət etməli olurdular. Bu mənada xüsusi diqqətçəkən, öz həyatı bahasına milli ideologiya uğrunda mübarizə aparan, bütün yaradıcılığını bu istiqamətdə quranlardan biri də Hüseyn Cavid idi. “Böyüklər kiçikləri böyük görmək istər, kiçiklər isə böyükleri kiçiltməklə təsəlli bular” [1, s.5] – deyən Cavidin böyüklüyü qısa zamanda təkcə Azərbaycan ədəbiyyatına deyil, Türkünstan ədəbi-mədəni mühitinə də öz təsirini göstərdi. H.Cavid şəxsiyyətini yüksək qiymətləndirən Heydər Əliyev dahi şair haqqında belə deyib: “Cavidin bütün yaradıcılığı, bütün fəaliyyəti Azərbaycan xalqının mədəniyyətini yüksəklərə qaldırmaqdan, xalqımızı azad, müstəqil etməkdən ibarət olubdur. O, həmişə öz iradəsi ilə yaşamış, öz iradəsinə, millətinə sadıq olmuşdur. Hüseyn Cavidin yaratdığı əsərlər Azərbaycan xalqının milli sərvətidir. Onlar bu gün üçün, gələcək nəsillər üçün dərslik kitabıdır” [2].

Yaradıcılıq yolu bütün türk dünyasının milli oyanışı və özünüdərki, müstəmləkə və despotizmə qarşı kəskin etirazı dövrünə təsadüf edən yazıçı, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, türk dünyasının, o cümlədən özbək dramaturgiyası və teatrının inkişafına da böyük təkan verirdi. Belə ki, dramaturqun 1912-ci ildə yazdığı “Maral” pyesi ilk dəfə özbək teatrının səhnələrində təqdim olunmuşdur.

Özbək ədəbi-mədəni mühitində və ziyalı dairələrində “Maral” faciəsinə nisbətən böyük marağın səbəblərindən biri də həmin əsərdə Əmir Teymurun şəxsiyyətinə müsbət münasibətin ifadəsindən irəli gəlirdi. Belə ki, Hüseyn Cavid faciə personajlarından birinin – topçu alayının zabiti Çingiz bəyin dili ilə Şərq və türk tarixinin yenilməz sərkərdə və türk hökmdarlarını aşağıdakı kimi səciyyələndirirdi: “...Əcnəbilər böyük İsgəndər, böyük Napoleon deyə öz qəhrəmanlarına abidələr yəpdiriyor, heykəllər dikdiriyorlar. Fəqət bizlər... Bizlər isə Çingiz kibi cihangirlərə, Teymur kibi qəhrəmanlara xunxar, canavar deyə ləkələmək istiyoruz...” [3, s.83]

Daha sonra 1920-ci ildə “Şeyda” (1917), 1923-cü ildə “Şeyx Sənan” (1914) və 1924-cü ildə “İblis” (1918) dramları özbək dilinə tərcümə olunaraq, Daşkənddəki “Turan” teatrında özbək və Azərbaycan dillərində səhnəyə qoyulmuşdur. Bildiyimiz kimi, “Şeyx Sənan” mənşüm dramı müsəlman şeyxi Sənan və xristian gürcü qızı Xumar arasındakı sevgidən bəhs edir. Yazıldıqdan sonra tez bir zamanda türk ölkələrinə yayılan pyes, Şəmsəddin Xurşid tərəfindən özbək dilinə tərcümə olunaraq, 1920-ci ildən etibarən özbək tamaşaçıların ən sevimli tamaşalarından birinə çevrilmişdir. Özbək ədəbiyyatının Azərbaycanda araşdırılmasında əvəzsiz rolu olan alim A.Ülvi bununla

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. E-mail: senuber_samedova@mail.ru

bağlı yazır: “Özbək tənqidçilər pyesin səhnə təhlili ilə bağlı bir sıra məqalələr və xülasələr yazmışlar. Salixovun araşdırmalarına əsasən, təxminən 10 xülasə dərc olunmuşdur ki, onlar arasında Şaiq, Turqunbay, Çolpan, Şeyxzadə tərəfindən yazılanlar daha mühüm hesab olunur. Hüseyn Cavidin idealizmi tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmiş və o dövrdən bu günə kimi öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Buna görə də “Şeyx Sənan” ikinci dəfə özbək dilinə Usman Kuçkar (Osman Qoşqar) tərəfindən tərcümə olunmuşdur” [4].

“Şeyx Sənan” əsərinin özbək ədəbi-mədəni mühitində bu qədər məşhur olmasının və özbək teatrlarının repertuarında özünəməxsus yer tutmasının bir mühüm səbəbi də Şərqi bu misilsiz sevgi əfsanəsinin türk xalqları poeziyasında ilk dəfə olaraq dahi özbək şairi Əlişir Nəvai tərəfindən onun məşhur “Lisan ül-teyr” (“Quş dili”) poemasında qələmə alınmasıdır. Hüseyn Cavidin Əlişir Nəvainin sözügedən əsəri ilə yaxından tanış olub-olmaması və həmin poemadan nə dərəcədə təsirlənməsi məsələsi isə Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin açılmamış səhifələrindən biri kimi, özünün gələcək tədqiqatçıları gözləməkdədir və bu mövzuya yəqin ki, qayıdacağıq.

Hüseyn Cavid nəslə yazdığı “Şeyda” dramını 1911-1912-ci illərdə tamamlamışdır. Xatırladaq ki, “Şeyda” pyesinin “Rəmzi” və “Nakam” adları da var. Lakin dram son dəfə 1916-cı ildə redaktə edilmiş və elə həmin dövrdə də kitab şəklində buraxılmışdır. “Şeyda” dramında həm cəmiyyətin sosial ziddiyyətləri, həm də ayrı-ayrı fərdlərin dünyagörüşlərindəki, mənəviyyatlarındakı təzadlar konfliktin özəyini təşkil edir. “Şeyda” faciəsi özbək dilinə H.H.Həmzə tərəfindən tərcümə edilmişdir. Tərcümə əsəri: “Rauza və Şaydo” adlanır. “H.H.Niyazinin arxivində Hüseyn Cavidin “Şeyda” pyesindən iki vərəq əlyazması saxlanılır” [4].

Hüseyn Cavidin “Xəyyam” dramı (1935) hər şeydən öncə bədii əsər idi; buna görə də müəllif bu əsərdə Xəyyamı böyük şair və dahi alim kimi təkrarsız bədii boyalarla təsvir edir. Özbək tədqiqatçılarının fikrincə, Cavid öz bədii dramında Fitrətin elmi əsərindəki bəzi faktlardan istifadə etmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənətində bütün türk dünyasının əzəmət simvolu hesab olunan Əmir Teymur şəxsiyyətinə XX əsrin əvvəllərində bir sıra yazıçılarla yanaşı, müraciət edənlərdən biri də Hüseyn Cavid olmuşdur. Dramaturqun “Topal Teymur”u Azərbaycan müəlliflərinin Əmir Teymura həsr etdikləri əsərlər sırasında ən qiymətli hesab olunur. Yazıçı “Topal Teymur” tarixi dramını 1925-ci ildə tamamlayır. Elə həmin ildə əsər Bakı və Daşkənddə “Əmir Teymur” adı ilə səhnəyə qoyulmuşdur. Tanınmış özbək şairi Usman Kuçkarın (Osman Qoşqar) tərcümə etdiyi əsər 1998-ci ildə özbək dilində “Cahan adabiyoti” jurnalında dərc olunmuşdur. Özbək tədqiqatçısı Həmidulla Baltabayev dram haqqında yazır: “Hüseyn Cavidin yaratdığı Teymur obrazı Adil Yakubovun “Nəsillərə vəsiyyət” və Abdulla Aripovun “Sahibkiran” əsərlərinin əsasını təşkil edir”. A.Ülvi yazır: “M.Şeyxzadə həyatı boyu iki müəlliminin adını fəxrlə anıb: Hüseyn Cavid və Abdulla Şaiq. M.Şeyxzadə onlardan vətən eşqi, millət eşqi, ədəbiyyat eşqi və türkçülüyn böyüklüyünü öyrənmişdir. Hətta məşhur “Mirzə Uluğbəy” əsərini yazarkən Hüseyn Cavidin, onun “Topal Teymur” əsərinin ona olan təsirindən söz açmışdır. Məlumdur ki, həmin əsər Əmir Teymurun nəvəsi, dünyanın məşhur astronomu kimi ad-san qazanmış, hökmdar Mirzə Uluğbəyə həsr olunmuşdur [4]. 1925-ci ildə tamamlanan “Topal Teymur” adlı tarixi dram əsəri Bakı və Daşkənddə səhnəyə qoyulmuşdur. Tamaşa böyük maraq və heyranlıqla qarşılanırsa da, tezliklə qadağan edilmişdir. Çünki, Əmir Teymur obrazı sovet ideologiyasına uyğun gəlmirdi. H.Cavid “Topal Teymur”da onu qəddar və zalım kimi yox, böyük sərkərdə, türk dünyasını birləşdirən, elmin, incəsənətin, müxtəlif sənətlərin və ticarətin hamısı kimi qələmə vermişdi. Hüseyn Cavidə və teatrın rəhbərliyinə təkidlə bildirilmişdi ki, Əmir Teymur obrazı xoşagələndə tərzdə verilməsin. 1937-ci ildə H.Cavid həbs olunarkən ona qarşı irəli sürülən ittihamlardan biri də Əmir Teymur şəxsiyyətini təbliğ etməsi idi. Halbuki, müstəqillik illərində istər Əmir Teymurun şəxsiyyəti və tarixdəki rolu, istər onun işıqlı bədii obrazını yaratmış Hüseyn Cavidin unudulmaz xidmətləri Azərbaycan-özbək ədəbi-mədəni əlaqələrinin ən maraqlı səhifələrini və ən tutarlı bədii-tarixi faktları kimi diqqəti cəlb etməkdədir.

Daşkənddə özbək dilində çıxan “Dünya ədəbiyyatı” (“Cahan adabiyatı”) jurnalının son nömrəsində böyük Azərbaycan şair və dramaturqu Hüseyn Cavidin 130 illiyi ilə əlaqədar “Əmir Teymur

Hüseyn Cavidin yaradıcılığında” sərlövhəli məqalə dərc olunmuşdur. Özbəkistan Milli Universitetinin professoru Kazakboy Yuldaş və bu universitetin dosenti Muxay Yuldaşeva tərəfindən qələmə alınmış məqalədə dünyanın tanınmış tədqiqatçıların, şair, yazıçı və bəstəkarlarının Əmir Teymurun həyatından və sərkindəlik fəaliyyətindən bəhs edən elmi-tədqiqat əsərləri, roman və operalar haqqında qısa məlumat yer almışdır. Müəlliflər Hüseyn Cavidin həyatı və yaradıcılığı haqqında isə daha ətraflı söhbət açmış, onun Əmir Teymurun şəxsiyyətinə böyük hörmətlə yanaşdığını vurğulamışlar. Məqalədə qeyd olunur ki, məhz bu hörmət və sevgi Hüseyn Cavidə “Topal Teymur” əsərini yazmağa sövq etmişdir. Oxucuların diqqətinə belə bir mühüm məlumat da çatdırılır ki, əsər Bakıda bir neçə dəfə Azərbaycan və rus dillərində nəşr edilmiş və tamaşaya qoyulmuşdur. Məqalədə, həmçinin bildirilir ki, “Topal Teymur” əsəri tanınmış şair və tərcüməçi Usman Kuçkar tərəfindən özbək dilinə tərcümə olunmuş və səhnələşdirilmişdir.

Bir sözlə, Özbəkistanda Cavidə tanıyırlar və tədqiq edirlər, Türkmənstanda Cavidin böyüklüyünü bilirlər, Türkiyədə Cavidə sevirilər... Yəni, dahi Cavidin əsərləri getdikcə zaman və məkan tanımadan böyük və sonsuz Turan üföqlərini öz müasirliyi, aktuallığı və əbədiyaşarlığı ilə fəth etməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cavid H. Əsərləri (5 cildə). III cild. Bakı, 2007.
2. <http://lib.aliyevheritage.org/az/4325019.html> (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Azərbaycan şairi və dramaturqu, böyük ədib Hüseyn Cavidin məqbərəsinin təntənəli açılışı mərasimində nitqi – Naxçıvan, 29 oktyabr 1996-cı il)
3. Cavid H. Əsərləri (5 cildə). II cild. Bakı, 2007.
4. Ülvi A. Hüseyn Cavid və özbək ədəbi-mədəni mühiti. Azərbaycan. 2012, 21 oktyabr, № 237.

FROM HISTORY OF STUDY OF HUSEYN JAVID'S LEGACY IN TURKUSTAN

SUMMARY

At a time when the thousand years-old national ideology was suppressed, it was more or less reflected in the realms of literary fiction. The geniuses of the time had to turn to literary fiction and first of all national dramaturgy in order to fulfill their historic mission and deliver it to the future generations. One of those who attracts a special attention in this regard is Huseyn Javid who devoted his works to struggle for national ideology at the expense of his own life. In a short time, the greatness of Javid's personality considerably influenced not only the Azerbaijani literature but also Central Asian literary and cultural environment. Starting from the beginning of the XX century the writer, who highlighted the problems of national awakening and self-consciousness of the whole Turkic world in his works, gave a strong impetus to Turkustan dramaturgy and theatre. The article provides an insight into Huseyn Javid's influence on Uzbek literature, culture, dramaturgy and theatre. It also shows how much Uzbek people value Huseyn Javid.

ИЗ ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ НАСЛЕДИЯ ГУСЕЙНА ДЖАВИДА В ТУРКЕСТАНЕ

РЕЗЮМЕ

Период запрета тысячелетней национальной идеологии повлиял и на литературно-художественную сферу. Великие люди своего времени для того, чтобы претворить в жизнь и передать будущим поколениям свою историческую миссию, вынуждены были обратиться к литературно-художественной и в особенности национальной драматургии. С этой точки зрения заслуживает внимания творчество Гусейна Джавида, посвятившего свои произведения национально-идеологической борьбе. За короткий срок величие личности Г. Джавида оказало влияние не только на азербайджанскую литературу, но и на литературно-культурную среду Центральной Азии. Произведения писателя, освещающие возникновение в начале XX века проблем национального возрождения и самопознания во всём тюркском мире, явились сильным толчком развития драматургии и театра Туркестана. В статье исследуется влияние Гусейна Джавида на узбекскую литературу, культуру, драматургию и театр и его признание со стороны узбекского народа.